

THE WORLD OF NUNS ACCORDING TO LEXICAL DATA

MARIYANA TSIBRANSKA-KOSTOVA

INSTITUTE FOR BULGARIAN LANGUAGE, BULGARIAN ACADEMY OF SCIENCES

tzibran@abv.bg

The article aims at comparing the data on female monasticism in two types of sources – hagiographic works and canon law – in order to bring forward monastic everyday life as an object of cultural conceptology and study of the diachronic linguistic picture of the world. Examples are taken from the Life of St. Eupraxia in the 1359–1360 copy of the Bdin Collection and selected rules from penitential collections. Everyday life in the monastery can be presented by means of distinct thematic areas defined by specific ranges of concepts (mental constructs) and the respective linguistic nominations. The lexical data addressed in the article refer to: food, clothing, education, labour, customs and regulations in the monastery, relations between nuns. The data on female monasticism in the Middle Ages are more limited than those available for monks. This corresponds with scarce information from other types of sources, such as iconographic and archaeological sources. The nuns' habits and some positions in the monastery are denoted predominantly by masculine gender lexemes due to commonalities in the way of life and the moral norms. The comparison of lexical data from texts of different genres remains a promising task towards the reconstruction of the medieval way of life in the monastery.

Keywords: nuns, Bdin Collection, penitential collections, Bulgarian historical lexicology

Старобългарските думи за монахиня са ограничена лексико-семантична група, чиито репрезентати представляват феминални названия, съответстващи на съществителни от м. род: инокъни, калоуѓерица, мънишица, чръница, чръноризица и др., както някои преносни употреби на думи и съчетания, например свъщеньнаа дѣва, сестра, старица и др. Те са неравномерно разпределени в източници от различен период и жанр. Така например в класическия старобългарски корпус са засвидетелствани названията инокъ, калоуѓеръ, постъникъ, чръноризъць, чръньць, но дериватите за жени са само постъница и чръница (СтбР/StbR 1999, 1: 640;

2009, 2: 328, 1203–1204 и др.). Една от възможните причини е специфичното отношение към жената през Средновековието и съответстващите ѝ социални роли, част от които или изобщо отсъстват, или не са представени в писмените извори. Преводни и оригинални творби от различни жанрове са посветени на светици, които са имали монашески живот. Документирани са сведения за замонашили се български владетелки и аристократки. Изключително богат в това отношение е Бориловият Синодик от 1211 г. (Божилков, Тотоманова, Билярски/Vozhilov, Totomanova, Bilyarski 2010). Малката монашеска схима в глаголическия Синайски евхологий от X–XI в. е била предназначена и за жени, тъй като се посочват съответните граматически форми в ж. род. В една от молитвите има уточнение, че над бъдещите монахини е било необходимо да се прочетат имената на постниците *Евпраксия*, *Феврония*, *Олимпия* (sic!), *Церония*, които са били пример за подражание (СтбР/StbR 1999, 1: 471). Данни за девически манастири в Средновековна България обаче липсват (Крушева/Krusheva 2017). Във византийската традиция са изследвани устава (типици) на девически манастири (Janin 1964: 38–39; Ball 2009–2010). В българската традиция такива източници не са запазени и по-голямо значение имат литературните, особено агиографските и каноничноправните. Въпреки че са преводни, подобни текстове допълват общата история на монашеството и разкриват отношението на славянските преводачи към материалната култура, бита и ценностите, създавайки диахронна езикова картина на света за манастира.

Целта на статията е чрез сравнение на лексикални данни от агиографски и каноничноправни източници да се разкрие ежедневието в манастира. Той може да се обособи като отделна концептосфера на средновековния живот със специфичен регистър от понятия (ментални конструкти) и съответните им названия (номинанти), които представляват тяхното езиково изражение и съответстват на конкретния човешки опит (Kolessov 2017). Открити са няколко условни и ограничени от обема на статията семантични полета. Връзката между агиографските четива и нормативните правни текстове се осъзнава от самите книжовници чрез комбинирането им в един и същ ръкопис. Подобни примери са описани в досегашните изследвания (Петрова-Танева/Petrova-Taneva 2003: 21).

Обект на подборна лексикална ексцерпция в настоящата статия са:

1. Житието на Евпраксия (нататък ЖЕ) според преписа му в Бдинския сборник, л. 191а–234а (български ръкопис Ms. Slav. MS 408 от Университетската библиотека на гр. Гент, Белгия). Избрано е поради богатството на данни за ранното женско монашество. Ръкописът представлява препис от първата четвърт на XV в. по протограф, съставен през 1359–1360 г. за царица Ана, съпругата на цар Йоан Срацимир (около 1352/1353–1396). Достъпен е фототипно, наборно и чрез дигитално факсимиле (Dujčev 1972; Scharpé, Vynke, Voordeckers 1973). Съдържа жития на светици, чиито преводи са направени по различно време, но някои са толкова архаични, че се предполага глаголически протограф (Петрова-Танева/Petrova-Taneva 2003: 6; Гагова/Gagova 2010: 189). Жените светици, чиито жития са включени в сборника, живеят в различна епоха: от мъченица Текла през I в. до Мария Египетска през VI в., и се подвизават в различни географски точки на християнския свят – от Константинопол до Египет и Палестина. Евпраксия е от благородно царско потекло и е роднина на византийския император Теодосий (379–395). Целият ѝ живот от седемгодишна възраст до тридесетата ѝ година, когато умира (около 413 г.), преминава в монашески подвизи в египетския девически манастир в Тебаида (Теваида, Тавениси, Тавенски манастир, в ЖЕ в тиваидоу 1966). ЖЕ се разпространява във византийската и в славянската книжнина, също на латински, коптски, сирийски и арабски език (Петрова-Танева/Petrova 2003: 28, 33; Иванова/Ivanova 2008: 62–63 за славянските преписи; Тодорова/Todorova 2019: 27–28; Capron 2013: 15–31 за византийските ръкописи и френски превод на ЖЕ; Stern 2016). Гръцките паралели от ЖЕ се цитират по изданието в Acta sanctorum (ASS 1668: 920–927).

2. Избрани образци от каноничноправната книжнина на славянския Юг, наричани с общите термини *пенитенциали*, *епитимийници*, *номокано̀ни*. Лексика се извлича от изданията на В. Ягич (Jagić 1874: 112–152) и Н. Тихонравов (Тихонравов/Tikhonravov 1863), както от отделни непубликувани източници, посочени в приложния апарат. Особено важно място в българската традиция заема ръкопис ЦИАИ 1160 – най-ранният запазен и единственият по рода си църковноюрисдикционен сборник в България от 60–80 г. на XIV в., съхраняван в Църковния историко-архивен институт към Българската патриаршия (фототипна репродукция в Кръстев, Янакиева/ Krastev, Yanakieva 2007). В него присъст-

ват регламентации за монахини, отделени дори в рубрики (о инокинѣ повъсѣднѣнаѧ запрѣщенїѧ, 1286–1306; издадени у Wolski 2018: 168–170).

Облеклото и храната. В началото на ЖЕ е поместено почти документално описание на основните хранителни навици в манастира: не бѣше бо въ манастири тѣмъ въкоусити вина ни масла ни овоцїѧ зобати ни иного ѿ билїѧ землянаго. нѣцїи ѿ нї вѣщавааху ꙗко ѿ дѣтства не знаати овоцїѧ. ѧстїе ѧ бѣше сочиво и зелие и тѣ без масла 1966–197а. Става ясно, че храната на монахините се състои основно от сочиво, ѿспрїюв, ‘общо название за бобови култури, приготвяни най-често като вариво, чорба’ и зелие, λάχανον, ‘общо название за листнат зеленчук, ядивна зеленина’ (изчерпателен преглед на значенията у Стефова/Stefova 1996; СтБР/StbR 1999: 539). И двете храни подлежат на варене, за което свидетелства дава самият текст: и сочива варещїи 209а; гръньць съ варенїемъ; и принесе на лице се гръньць съ зелиемъ 216б. Данните съвпадат с номенклатурата на храните в пенитенциалните образци (Найденова/Naydenova 2018), където лексемата сочиво може да се конкретизира чрез някое от варивата: сравни в Берлинския сборник и грахъ пръжень и капоуста слана (осолено или кисело зеле) за миряни през Годоровата седмица, различения в така наречените „худые номоканунци“ горѣ с масломъ драванїи и с макковыи сочиво (Тихонравов/Tikhonravov 1863: 290–291; Миклас, Тасева, Йовчева/Miklas, Taseva, Yovcheva 2006: 43); пак според Берлинския сборник на Разпети петък се яде сочиво са ѧглии, ѧгль, ѧгль ‘tragus racemosus, ягло, тип житна култура’ (Срезн./Srezn. 1912, 3: 1638; Миклас, Тасева, Йовчева/Miklas, Taseva, Yovcheva 2006: 48; Найденова/Naydenova 2018: 403). Тук следва да се отбележи, че именно сред монасите е била популярна аскетичната храна квашено, мочено сочиво, т.е. само накиснати, а не варени зърна. В ЦИАИ 1160 най-често се споменава по-строгата форма на хранене, особено при пост, соухоудение, соухоастїе, соухо да ѧсть, калка от гр. ξηροφαγία. Тя се състои в забрана за консумация на варени и печени храни и употреба предимно на хляб и вода (Wolski 2018: 169–169); сравни в ръкописите още соухоуденїе и вѣпитїе НМ. SMS. 301, 115б; да ѧдетъ соухъ хлѣвъ Sin. slav. 17, 190а.

Ръчно омесеният и изпечен хляб неизменно присъства на трапезата на монахините. Отсъствието на овоция в менюто в ЖЕ и признанието, че някои монахини от деца не ги познават, трябва да обясним с аскетизма, със стремежа към цялостно трениране на плътта да служи на духа. Същата причина налага абсолютната забрана на мазнина, *δίχα ἐλαίου*, (в пенитенциалите масло, олъи, сладък, обикновено става въпрос за растително масло) и вино, макар че те са разрешени сред монасите в определени периоди. Ранната монашеска традиция на св. Пахомий (†346/8), който също се подвизава в манастира Тавениси в Египет, забранява обаче виното (BMFD 1998, 1: 92). С названието «овоция» старият български текст обобщава употребените гръцки думи в ЖЕ *ὀλώρα* ‘овоция’, *σταφυλή* ‘грозде’ и *σῦκον* ‘смокиня’ (ASS, 921). В редица правила от епитимийници се споменават плодовете по време на пост, но предимно за миряни: *σμοκῶν* и *φῆνικες* НМ. SMS 301, 114а; в Берлинския сборник се разрешават круши и овоция през Тодоровата неделя – и *κρούσκει* и *ὠβοῦν* *κωτορο* *λιβο* (Миклас, Тасева, Йовчева/Miklas, Taseva, Yovcheva 2006: 43). Сезонните плодове се препоръчват в редица византийски монашески устава (BMFD 1998: 5: 1696–1698). Строгий аскетически начин на хранене в ЖЕ е отличителна черта на ранното египетско подвижничество, към което са се придържали монахините, и се подкрепя също така от честотата на хранене веднъж на ден, а понякога през ден или веднъж на три дни.

Облеклото на монахинята е отделен културен концепт (Ball 2009–2010; общи сведения у Аризанова/Arizanova 2015; Атанасова/Atanasova 2020; Илиева/Ilieva 2020). Трябва да признаем, че славянските пенитенциали са много по-изчерпателни в описанието на мъжките монашески одежди, отколкото на женските. Най-често срещаните лексеми, като *антиминсѣ*, *котыга*, *коукоуль*, *маньтиица*, *поясѣ*, *фелонѣ* и др., са неизменна част от правила, свързани с нарушения на монашеската дисциплина – осквернение на одеждите, неканонично облекло при служение, някои плътски помисли. Например разхлабеният пояс на монаха е блудство, защото поясът е символична преграда пред греха. Други правила се отнасят и до монахини с добавяне на пояснение *такѣде* и *женѣ* *мегалоскимѣ*, но предимно при общи нравствени прегрешения (Jagić 1874: 142 в казус за блудството). По примера на гръцката книжнина да-

дена лексема за облекло символизира самия монашески обет: отъматати коукоуль свои, оставити постръгъ свои са фразеологични съчетания, описващи отказа от него – един от най-големите грехове сред черното духовенство, наказван с анатема. С лексемата риза, котыга в съчетанието рязвѣ котыгы / ризы имѣти ‘да имаш само риза на гърба си’ се описват обетът за бедност и отказът от притежание на лична собственост, който се дава при постъпване в манастира: мнихоу сиѣастоу ѣдинакоу не пѣбаѣтъ нищо притежати рязвѣ котыгы Sin.Slav.17, 193a–б (Jagić 1874: 132). Повечето от названията за облекло се запазват като заемки от гръцки, по-рядко като чуждици в славянската преводна книжнина, и създават един общ терминологичен регистър за православно монашество – независимо от пола. Основният общ израз остава приемането на монашески обет, за което в ЖЕ са използвани съчетанията ѡдѣѣти са въ образѣ чрѣноризьчьскыи, възати скимѣ 201a, τὸ μοναχικόν σχῆμα (ASS 922), още аγγльскыи образѣ ‘така наречената голяма схима, по-висша степен в йерархията, предназначена за игуменката и старшите монахини’, τὸ ἀγγελικόν σχῆμα (ASS 922). Въпреки известната стандартност на лексемите в тази лексико-семантична група ЖЕ е много ценно с някои допълнителни описания: и никотора имѣше постеленю на земли и власѣноу ризоу. три лакти въ шириноу. такѡже и въ дълготоу. и на тѣѣ почиваахоу въ малѣ. бѣхоу же ѡдеѣѣ имь власѣны̄ до землѣ покривающе ноги ѣ 197a–б. Неколкократно текстът посочва типичната материя, използвана за постелята, върху която се спи, или за монашеската дреха – власѣнѣ ‘направен от косми, влакна, козина’, τρίχινος (СтбР/StbR 1999, 1: 175), власѣна риза 197б (χειτόνις τρίχινα ASS 920), власѣна постеля, σάκκος 205б. Това е общо название за груба тъкан или дреха от естествена суровина. Византийските източници говорят за материал от конски косьм, козина от овце или кози (Ball 2009–2010: 30–32), но това не се уточнява в българския препис. В него се среща лексемата постеля, като на места така се предава представата за монашеското легло, ложе, койтѣ, но и за така наречения σάκκος ‘груб плат за дреха или чувал; други значения торба, кесия’ (ASS 922), върху който се спи. Прилагателното власѣнѣ е типично за целия Бдински сборник поради монашеската съд-

ба на повечето от героините. То има не само пряко, но и преносно значение и обозначава бедността, скромността и изпитанията на плътта, готова да понесе всичко в името на Христа. В ЖЕ преобладават общите названия: одежди, τὰ ἔνδυμα; σχиμα, σχιμα в по-общото значение ‘монашеско облекло’ и в по-тясното ‘мантия’. Конкретните названия са по-скоро оскъдни. По повод на едно от изпитанията на дявола, който заплита полите на Евпраксия, докато е на стълбата, така, че пада от нея, се казва, че тя носи стихарь, στιχάριον. Това е вид дълга до земята мантия или туника, покриваща краката, която при монахините не се опасва с колан или пояс и пада свободно: запъншоу же еи настоупи на полоу стихаря своега 215а. Подмантийната риза, хитонът, и самата мантия са двата основни компонента на облеклото в ЖЕ, вероятно съобразени с египетския климат, независимо че далеч не са единствените и че както разновидностите им, така и названията за тях в гръцката традиция са много по-богати (повече у Tovar 2002; Ball 2009–2010; Аризанова/Arizanova 2015: 46). В самата гръцка версия на ЖЕ названията за женско монашеско облекло са повече, например ιμάτιον, ῥάκκος и др. (ASS 924). Отново това са тип мантии, горни връхни дрехи, но следи от тези гърцизми в българското ЖЕ няма. От приведените данни може да се направи изводът, че термините за облекло са адаптирани в славянски контекст и опростени по отношение на тяхното подвидово многообразие.

Монахините и образованието. Постъпването в манастир е свързано с пълна отдаденост към Бога, а това е невъзможно без познаването на канона. Затова на грамотността се държи особено много. Още съвсем малка Евпраксия следва призиванието си и е готова да приеме първите и най-важни условия на игуменката: аще хоцещи зѣ прѣбывати писмена имаши оучити. и ѿалтирь и постити до до вечера акы все сестри 200а. В края на Житието също се напомня, че най-близката другарка на Евпраксия Юлия е неин наставник в грамотността: наоучи ю писмена и псалтирь и повчаше ю на трѣдь 232а. Умението да си служиш с писмеността, е свързано с понятието граммата, τὰ γράμματα. В славянските писмени паметници формата в мн.ч. се схваща като същ. нарицателно от ж. род ‘грамотност’. Едно правило от епитимийната колекция на В. Ягич дава точни предписания: чръница аще грамотоу ѿмѣть, да канѣрха есть а прокымка не поеть ни въ алтарь вьлазять (Jagić 1874: 119). Непре-

веденият гърцизъм канерѡхъ, от гр. κανοναρχέω > κανοναρχώ (БЕР/ВЕР 1979, 2: 205, остаряло *канервам*, *канерхам*), назовава действията четене на висок глас на молитви и пеене на канона, за което се изискват умения от обикновената монахиня. Във варианта канархисати глаголят се среща в едно правило от така наречените „худые номоканунци“, където изобщо е забранено тази дейност да се извършва без подобаващо облекло: въ клобоукѣ недостоино канархисати ни чтенѣа чести (Тихонравов/Тikhonravov 1863: 295). В олгара обикновената монахиня няма право да стъпва. Що се отнася до споменаването на Псалтира, известно е значението на тази богослужевна книга за обучението в цялата история на образованието до и през Възраждането. Сред духовенството тя се ползва с най-голямо уважение. Едно правило от ЦИАИ 1160 изисква от епископа да владее безупречно Псалтира наизуст и да дава личен пример на клира: въсѣкъ ѡ ѡсалтирь извѣстѣ вѣти, да ѡ сега и вѣ съ нимъ причеть сице повчаеть подражавати (Кръстев, Янакиева/Krastev, Yanakieva 2007, 1436).

Монахините и трудът. Трудовата дейност в манастирите е задължителна и ценностно натоварена. Тя е регламентирана в монашеските правила на св. Василий Велики (†379), който неслучайно е най-цитираният църковен отец в християнската покаянна книжнина и на Запад, и на Изток. Авторитет в тази материя е и Монашеският устав на Теодор Студит (†826), основата на общежителната организация във Византия и в славянския свят. Нещо повече, в ЦИАИ 1160 да се трудиш с ръцете си, е богоугодно дело, форма на прослава на Бога до степен, че отричането на труда и особено на земеделската дейност на монаха е проява на ерес. Точно в такъв смисъл се произнася едно рядко правило от ЦИАИ 1160, в което еретиците масалиани са обвинени, че привидно в името на непрекъснатата молитва се отказват от ръчния труд: ... и еже не имѣти ѡ си вѣсѣ ихже прѣнаписахѡмъ еше же и рѣкодѣлаѣ. нѣ тако ѣсти и пѣти и спати доволно (Wolski 2018: 189). Евпраксия е особено усърдна в ежедневните битови дейности и работи повече от всички. Описанията на нейните занимания дават възможност да бъдат открити няколко семантични подраздела:

а) *Манастирски помещения.* Техните названия са в пряка връзка с поетите от героинята задължения в името на общността: не вѣше никѡдъ

наже не мѣтеше ложные хлѣвини или посталаа сестрамь, или водоу наже би чръпла и къ храминеъ принесла 205а; Спрадѣа же сестрамь слоужбоу готовѣше. метоуци триклинъ, постелеа готовещии сестрамь, водоу чръплющи и къ вежи приносещии, дрѣва цѣпещи и сочива варещи, тѣсто мѣсеци и хлѣби пекѣщи 209а. Наративът се развива в следните точки на манастирското пространство, подредени азбучно:

Варильница 220б ‘кухня, помещение за готвене, магерница’, εἰς τὸ μαγῆριον (ASS, 925). От същия корен е по-разпространената лексема поварьница, μαγειρεῖον, добре позната в историческата лексикография; Вежа 209а ‘място за готвене; склад за хранителни продукти’ – в гръцкия текст на същото място стои ἐν τῷ φούρνῳ, φούρνος ‘пещ, фурна’ (ASS, 923). В други преписи на ЖЕ се чете сокальница (РНБ Гильф. 57/RNB Gilf. 57, 136). Известно е, че названието на лице по професионален признак сокачии ‘готвач’ е документирано в класическите старобългарски паметници и се смята за доказан прабългаризъм (СтбР/StbR 2009, 2: 723). В редица епитимийни образци се споменават сокалъ и виньница като места, които развърщават, а посещението им без нужда се наказва с пост (БАН 48/BAN 48, 29а; Sin. Slav. 17, 193а; Jagić 1874: 131). Вежа, вежа е включена още в Речника на А. Востоков (Востоков/Vostokov 1859: 39, както и вежарь); в същия контекст и в интересуващото ни значение лексемата е представена в Речника на Фр. Миклошич (Mikl. 1977: 121); в руската историческа лексикография са застъпени още значенията ‘стан, лагер, кула, селскостопанска дворна постройка, укрепление и дори затвор’ (Срезн./Srezn. 1893, 2: 482–483). От ЖЕ се извличат още следните лексеми с конкретно значение: Дръвникъ 228а, ‘плевня, склад за дърва’ – ἀλοθήκη τῶν ξύλων (ASS, 927), именно тук в последните си дни предпочита да се изолира Евпраксия за молитви и изкупване на греховете; Келиа 205а – κελλίον, основна единица на общежитийната организация, киновията; Ложьнаа хлѣвина 205а ‘спално помещение, пристройка за живеене’ без точно гръцко съответствие; Пещь 205а, 208а и др. ‘пещ’, φούρνος, и пещьница 225а ‘пещ, пекарна’ със същото съответствие; Триклинъ 209а ‘трапезария’ – τρίκλιος (ASS,

922); Χρἀμινα 205а ‘постройка, дом, контекстово магерницата’ – ἐν τῷ μαγηρίῳ (ASS, 922); Цръкы 230а ‘параクリс, молитвен дом’ – εὐκτήριον (ASS, 926). Към това трябва да добавим един предпочитан израз стати на стoу̀дени 206б, 212а и др. С него в ЖЕ се обозначава откритото пространство в манастирския двор, където героинята често излиза, за да изпълнява своите молитви без храна, вода и сън.

б) *Предмети*. Повечето от регистрираните лексеми от ЖЕ назовават оръдия на труда или съдове, използвани в трудовата дейност и службите. Примери: вѣдрo и крѣчагъ 213а ‘стомна, съд за вода’, керѣцион (ASS 924) – това са съдовете, с които се черпи вода от манастирския кладенец. При едно от преめждията на героинята с дявола се навлиза в детайли как ведрото се спуска в кладенеца с ꙗже вѣдрьно 213а, сѫоивіон (ASS 924). Срещат се още гръньць 216б ‘съд, в който се готви’ за гр. χαλκίον ‘меден съд, котел’ (ASS 924); ка̀дило, сѣкыра, сѣсѣдъ, тимиянъ и др. Интересно разнoчетене в ЖЕ е думата полѣно 215а срещу дрѣво в РНБ Гильф. 57, гр. ξύλον (ASS 924). С него се назовава парчето дърво, ударило лицето на Евпраксия и наранило очите ѝ при поредното изпитание на дявола: и вноу̀зе полѣно въ лице ꙗе близъ ока еи 215а. Думата с праславянски произход е застъпена в днешните български говори – *полѣно* ‘късо, срязано дърво, цепеница’ (БЕР/BER 1999, 5: 496). Други предмети изпълняват символична роля в монашеския живот. Такъв предмет е жезълът на игуменката, който олицетворява властта в обителта. Той е наречен веднѣж то̀агоу̀ иго̀умениноу̀ с окончание за ж. род 220а и втори път жьзль иго̀уменинь 221а. Следва да се отбележи, че лексемата *то̀ага* е регистрирана само в български и сръбски писмени паметници за βακτηρία; среща се в Беседите на папа Григорий Велики, където има и латинско съответствие *baculus*, то̀агъ (Mikl. 1977: 998). Етимологията ѝ се свързва с тюркски корен, но съществува и хипотеза за прабългарски произход (БЕР/BER 2017, 8: 160–161). Лексемата е отличителна черта за ръкопис ЦИАИ 1160, който показва близост с Бдинския сборник и в други открояващи се лексеми.

Обичаи и порядки в манастира. Те са повече, отколкото можем да представим тук, и много разнообразни, но анализът трябва да започне с

едно описание на покаяна практика за изкупване на греха на съблазънта по време на сън. Всякакви сънища, свързани със суетата на мирския живот, представляват една от най-честите форми на изкушение от дявола. При монасите се санкционират особено нощните полюции, а в ЖЕ заради съня си героинята се подлага на следния манастирски обичай: и повелѣ каменїе принести и положити подъ ложемъ сестрѣ и върхоу арига прѣстїю посипати и на тѣмъ аризѣ почивати сестрѣ до деветааго днѣ 2056 (ASS 922). И камъните, и прѣста са символични материални същности за изкупване на греха, свързват се с усилията, трудностите пред човека, неговата тленност и греховност. Спането върху камъни и прѣст безспорно е тежък аскетически подвиг, за което в текста се използва още едно старинна дума аригъ < њригъ, σάκκος 'грубата дреха, плата, върху който се спи' (обобщени данни и библиография у Петрова-Танева/Petrova-Taneva 2013: 22 по повод на Житието на св. Теодора Александрийска и лексемите риза њрижънаѧа, островласѣньнаѧа).

Къпането в ЖЕ не се практикува заради срама на голотата: и никто же ѿ нихъ не мїаше нозѣ, а ѿ бани слышеще посмиваахоу се ѧко и оукоризноу носеще и слоухѣомъ не можахоу сего приѣти 197а. В различни византийски монашески устава предписанията за това варират от разрешение за къпане само за болни, до къпане между три и дванадесет пъти годишно (BMFD 2000, 1: 27). Не се пият отвари и лекарства от никакъв тип – не бѣше никого видѣти болецѧа или оукропи лѣюще или билїе въземлюще 197б (буквално отвари от растения като помощни лечебни средства, ἀλάντλημα, βοήθεμα ASS 921). Болестта се приема за дар от Бога, монахините работят, служат и търпят всичко. С лексемата билие редица пенитенциални текстове назовават именно лечебните растителни отвари, билките, някои от които са използвани от жените мирянки за помятане. При нужда лечебните вещества в манастира не са нещо специално, а същите, които се използват в храненето. Например в ЖЕ раните на героинята се лекуват с масло и соль 215а.

Манастирът е сакрално затворено пространство със свои закони и напускането му е абсолютно забранено. Затова в ЖЕ се посочва, че някоя от монахините не излиза извън манастирските стени и не разговаря с посетители, а всички разговори се водят чрез вратарката. Това задължение се изпълнява от дежурната монахиня, наречена вратаръница 218б,

ή θυρωρός (ASS 925), славянизирано феминално название. Контекстово лексемата се заменя от субстантивираното прилагателно *вратънаа* 214а, а в РНБ Гильф. 57 от синонима *двѣрница*. За сравнение, сред най-честите длъжностни названия при монасите, запазени в славянските пенитенциални текстове, са *келарь* и *трапезарь* без регистрирани деривати в ж. род (Wolski 2918: 185). Правилата за монаси изрично забраняват общуването с миряни и всякакво съприкосновение с мирската суета. Една популярна разпоредба е особено изразителна: мнѣ ходѣи по лѣскыхъ трапѣзахъ или на бракъ. мѣвѣдъ го бѣ наричетъ. мнихъ ходѣи въ житии мирьсцѣмь, пса го бѣ наричетъ Sin. Slav. 17, 1946 (Jagić 1874: 132). В друга се препоръчва прекъсването на връзки с роднини и близки: мнихъ, аше не вѣжитъ ѿ рода своего ѿ козмикъ. не вѣнчають се. вѣжи, мнише, ѿ своихъ си вѣжи, да не ѿ бѣ оудалиши се Sin. Slav. 17, 209а (κοσμικός ‘мирянин, светски човек’). Всичко от мирския живот е неприемливо особено ако се яви в съня, защото това е намеса на дявола. Във връзка със сънищата на Евпраксия в ЖЕ е използвана думата *моуринъ* ‘етиопец’ 212а, на същото място в преписа на ЖЕ в РНБ Гильф. 57 стои *мъчтаніе* (κοσμική φαντασία ASS 923), откъдето може да се допусне метафоричната представа за враждебна сила, превъплъщение на дявола: въ єдиноу ноць моурини пришѣдъше и възбише келію єе 212а.

И накрая, един от основните принципи на монашеското служение, на поста и покаянието е всичко да се прави от сърце, с убеденост и според силите на индивида, а не по принуда или чрез сила. Този принцип е защитен в ЖЕ със следния израз: кѣжо какоо ктоо можетъ троужати се не по ноужди възложи на ме ѿрѣ сѣ 210б.

Отношения между монахините. Лексемите за назоваване на женското монашеско братство в ЖЕ са няколко. Начело на общжитието е *игоумениа* 198а и др., гр. ή ηγουμένη (ASS 924). В гр. текст тя носи личното име Теодула и има дяконски чин, затова много по-често се титулува ή Διάκονος Θεοδούλη или само ή Διάκονος (ASS 921). Като перифрази към нея са още контекстовите синоними *владичица*, *великата госпожда* 202б–203а, ή Μεγάλη (ASS 926). Основното название за монахиня е

чръница, ἀσκητρία, но преносно те се наричат *сестри, свети жени* (τῶν ἀγίων γυναικῶν ASS 921); съобразно терминологията за монашеското братство монахините са още дръжжина 229б. В края на наратива новоизбраната наставница Теогния е наречена архимандритъ, а нейната ръководна функция е изразена посредством глагола старъбишьньствовати 233а. По-възрастните и опитни монахини са старъбишиѡ (τὰς πρῶτας τοῦ μοναστηρίου ASS 921). В ЖЕ между монахините цари разбирателство, взаимопомощ, създават се приятелства и дълбока привързаност. Пример за това са отношенията между Евпраксия и нейната другарка Юлия. Но тъй като целият монашески път на главната героиня е предопределен да извърши подвизи в името на Христос, да стане всепризнат борец срещу бесовете и техен прогонител, дяволът се проявява не само в сънищата, но и наяве със злото у човека. Отрицателният персонаж на сестра Германа развива темата за две недопустими нравствени черти на християнина и особено на духовника – гнева и завистта. В антиподната двойка Евпраксия – Германа се противопоставя горното на долното у човека в пряк и в метафоричен смисъл. Евпраксия е рождака ‘роднина’ на византийския император, но притежава скромност, отдаденост и напълно оправдава завета на своята майка да забрави потеклото си и гордостта: не рѣи въ оумѣ своемъ ꙗко ѿ крѣвы цѣркѣне есмь 202а. Германа е не само с нисък социален статус като бивша робиня, но е лукава и интригантка 210б. Нейната завист се описва с фразеологизма гризѣше се завистию въ сѣци 220б. Сходни нравствени императиви срещаме в ЦИАИ 1160, например: аще нѣкаа разгнѣвает сѧ и не съмирит сѧ, без причащенїа да ѿ, дондѣ съмирит сѧ и др. (Wolski 2918: 169). Другаде гневът срещу брат монах се наказва на принципа на талиона с хармонизирано наказание: ꙗко днѣ гнѣвает се толико днѣ да постит се ѡ хлѣбѣ и о водѣ Sin. Slav. 17, 200а. Наказанието на Германа, наложено от игуменката според канона, е отлъчване от евхаристийно общение: тоужа еси таины стѣе лѣргѣе 211б.

Евпраксия, наричана в наратива сиротка 194а (защото остава без родители), която смята, че ще остане тоужда и сира 202б, намира своята духовна майка в игуменката и се превръща в един от най-светлите примери за ранното египетско подвижничество. ЖЕ илюстрира процеса,

при който лексеми от общия словен фонд за ежедневието се адаптират към монашеските реалии и ценности. Един характерен глагол за Бдинския сборник, включително в ЖЕ, е *оуневѣстити сѧ* ‘да приема за жених Христос, да стана Христова невяста’ 223а. Пенитенциалните текстове също назовават монахинята Христова невеста: ... *такѡже и калѡугерици понѣже неѣста божиѧ наричет сѧ* (Jagić 1874: 124). В края на Житието към името на Евпраксия е добавено пояснението, че е *болѡрчина*, но от „небесното болярство“, т.е. не само в пряк смисъл на благородно потекло, но и на духовна извисеност и добродетели 234а.

В заключение може да потвърдим зададената в началото на публикацията работна теза, че между епитимийните образци и агиографските наративи за монахини има пряка връзка в идейно-тематично отношение, а отгук и в лингвокултурологичните характеристики. Те са надеждни източници за реконструкцията на ежедневието в манастирските общности. Правилата за монахини в славянските пенитенциали са сравнително ограничени в сравнение с тези за монаси; в най-разпространените състави те по-рядко се групират под отделни рубрики, като остават разпръснати. Това състояние съвпада с оскъдните сведения от друг тип източници, например иконографските или археологическите (Аризанова/Arizanova 2015: 43; Атанасова/Atanasova 2020: 150). Много често споменаването на монахините в правилата е с цел детайлизация на определен казус. Например обезчестяването на монахиня присъства още в първите най-ранни славянски юридически текстове, но се разглежда в раздела за блудство с девица и прелюбодеяние с омъжена, като подлежи на най-тежка епитимия заради нарушението на сакрално отношение; по същата причина в рамките на най-тежките кръвосмешения попада грехът на монах с монахиня, според Sin. Slav.17, 206б, наказван с 12 години епитимия. Облеклото на монахинята и дори някои длъжности в манастира се регистрират преобладаващо с лексеми в мъжки род поради общност в бита и моралните норми. Ценността на Бдинския сборник в това отношение е неоспорима. Събирането на едно място на текстове за жени светици предполага концентрация на феминални названия и това се потвърждава от ЖЕ: *болѡрка*, *болѡрчина*, *рождака*, *сиротка*, *старица*, *страстьница* и др. Сред нарастващия брой най-съвременни публикации както върху всекидневния живот през Средновековието, така и върху монашеството обобщената ин-

формация в тематични и лексико-семантични групи е средство за осмислянето на манастирския живот през призмата на лингвокултурната концептология.

ИЗТОЧНИЦИ / SOURCES

- БАН 48 / VAN 48 – Служебник и Молитвеник от средата на XV в. *Кодов, Хр.* Опис на славянските ръкописи в Библиотеката на БАН. София, Издателство на БАН, 1969, с. 92–93. [Sluzhebник i Molitvenik ot sredata na XV v. *Kodov, Hr.* Opis na slavyanskite rakopisi v Bibliotekata na BAN. Sofia, Izdatelstvo na BAN, 1969, s. 92–93.] Използван de visu.
- Бдински сборник / Bdinski sbornik <<https://lib.ugent.be/catalog?q=archive.ugent.be:973E9242-B062-11E1-9EF1-99BDAAF23FF7>> [10.12.2020].
- РНБ Гильф. 57 / RNB Gilf. 57 – Материкон [Materikon], XIV–XV в. <<http://nlr.ru/manuscripts/RA1527/elektronnyiy-katalog?ab=8F4525C4-B4E5-41B1-9935FB46F7B00517>> [11.12.2020].
- ASS 1668: Acta sanctorum Martii. Tomus II., Antverpiae: apud Ioannem Meursium, рл. 920–927.
- НМ. SMS. 301 – Номоканон от 1620 г. [Nomocanon ot 1620 g.]. *Matejic, P., H. Thomas.* Manuscripts on Microform of the Hilandar Research Library. The Ohio State University. T.1. Columbus, Ohio, 1992, s. 454. Използван по микрофилм.
- Sin. slav. 17 – Требник от XIV в. [Trebnik ot XIV v.] <http://digilib.nalis.bg/dspvieverb/srv/viewer/eng/> [19.12.2020].

ЛИТЕРАТУРА

- Аризанова 2015: *Аризанова, С.* Облеклото на средновековните български манастири. – *Исторически преглед*, LXXI, кн. 5–6, с. 42–53.
- Атанасова 2020: *Атанасова, К.* Облеклото на българските духовни лица през XII–XIV в. Типологични паралели на Балканите в светлината на запазените портрети. – Във: *Владетели, държава и църква на Балканите през Средновековието*. Част 2. Велико Търново, УИ, с. 145–161.
- БЕР 1971–2017–: Български етимологичен речник. Т. 1–8. София, Издателство на БАН, 1971–2017–.
- Божилков, Тотоманова, Билярски 2010: *Божилков, Ив., А.-М. Тотоманова, Ив. Билярски.* Борилов Синодик. Издание и превод. София, ПАМ Пъблишинг.
- Востоков 1858: *Востоков, А. Х.* Словарь церковнославянского языка. Т. 1. СПб, Типография Императорской академии наук.
- Гагова 2010: *Гагова, Н.* Владетели и книги. София, ПАМ Пъблишинг.
- Иванова 2008: *Иванова К.* Bibliotheca Hagiographica Balcano-Slavica. София, АИ „Проф. М. Дринов“.

- Илиева 2020: *Илиева, Т.* Словообразователни склонности при думите за облекло в средновековните славянски писмени текстове. – В: *Облеклото и езикът*. Сборник с доклади от конференцията „Облеклото в българските земи в миналото. Особенности на изворите“, проведена на 24–25.I.2020. София, УИ „Св. Климент Охридски“, с. 46–67.
- Крушева 2017: *Крушева, П.* Монахинята в Българското средновековие – между греха и светостта (X–XIV в.). – *Времена*, 13, с. 31–40.
- Кръстев, Янакиева 2007: *Кръстев, А., Ц. Янакиева.* Архивски номоканон. Български ръкопис от XIV в. Фототипно издание. Шумен, УИ.
- Миклас, Тасева, Йовчева 2006: *Миклас, Х., Л. Тасева, М. Йовчева.* Берлински сборник. Кирило-Методиевски научен център, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Sofia, Wien.
- Найденова 2018: *Найденова, Д.* Храната и храненето в средновековните славянски пенитенциални текстове. – *Българска етнология*, 4, с. 400–420.
- Петрова-Танева 2003: *Петрова-Танева, М.* Бдинският сборник: изследване на една средновековна българска книга (история, типология и състав). Автореферат за присъждане на образователната и научната степен „доктор“. Будапеща, CEU.
- Петрова-Танева 2013: *Петрова-Танева, М.* Неизвестен източник на Изборника от 1076 г.: една неизвестна славянска версия на Житието на св. Теодора Александрийска. – *Старобългарска литература*, 47, с. 11–45.
- Срезн.: *Срезневский, И. И.* Материалы для словаря древнерусского языка. Санкт-Петербург. Т. 1. 1893; Т. 2. 1902; Т. 3. 1912.
- СтБР 1999, 2009: Старобългарски речник. Т. 1. 1999; Т. 2. 2009. София, Валентин Траянов.
- Стефова 1996: *Стефова, Л.* Сочиво, варенье, вариво. – *Български език*, XLVI, 1, с. 51–58.
- Тихонравов 1863: *Тихонравов, Н. С.* Памятники отреченной русской литературы. Vol. 1–2. СПб, Типография товарищества.
- Тодорова 2019: *Тодорова, Е.* Светци лечители в агиографската традиция на православния свят. Автореферат на дисертация за присъждане на образователната и научната степен „доктор“. СУ.
- Ball 2009–2010: *Ball, J.* Decoding the Habit of the Byzantine Nun. – *Journal of Modern Hellenism*, 27–28, pp. 25–52.
- BMFD 1998: Byzantine Monastic Foundations Documents. Ed. by J. Thomas, A. Constantinidis – Hero. Vol. 1–5. Dumbarton Oaks Studies 35. Washington, Dumbarton Oaks Library.

- Capron 2013: *Capron, L.* 2013. Codex hagiographiques du Louvre sur papyrus. Paris, Presse de l'Université Paris-Sorbonne, pp. 15–31.
- Dujčev 1972: *Dujčev, Iv.* Bđinski Zbornik. Ghent Slavonic Ms 408, a.d. 1360. Facsimile edition. London. Variorum Reprints.
- Jagić 1874: *Jagić, V.* Opisi i izvodi iz nekoliko južno-slovenskih rukopisa. Sitnja gradja za crkveno pravo. – *Starine*, 6, s. 112–152.
- Janin 1964: *Janin, R.* Le monachisme byzantin au Moyen âge: Commende et typica. Xe –XIVe siècle. – *Revue des études byzantines*, 22, pp. 5–44.
- Kolessov 2017: *Kolessov, V. V.* Conceptology as a form of cognitive linguistics. – *Русский лингвистический бюллетень*, 1 (9), pp. 48–51.
- Mikl. 1977: *Miklosich, F.* Lexicon Palaeoslovenico-Graeco-Latinum. Emendatum auctum. Reprint. Wien, 1862–1865. Neudruck der Ausgabe. Wien.
- Scharpé, Vynke, Voordeckers 1973: *Scharpé, J. L., F. Vynke, E. Voordeckers.* Bđinski Zbornik. An Old-Slavonic Menologium of Women Saints, AD 1360. Bruges, De Tempel.
- Stern 2016: *Stern, D.* Slavonic Double Translations of Byzantine Hagiographic Texts: the Life of St. Eupraxia. – *Cyrrillomethodianum. Studies on the History of Greek-Slavic Relations*, Vol. XXI, pp. 21–52.
- Tovar 2002: *Tovar, S. T.* El hábito monástico en Egipto y su simbología. – *Revista de Ciencias de las Religiones*, vol. 7, pp. 163–174.
- Wolski 2018: *Wolski, J. M.* Kultura monastyczna w późnośredniowiecznej Bułgarii. *Byzantina Lodziensia*. 30. Łódź, Uniwersytetu Łódzkiego.

REFERENCES

- Arizanova 2015: *Arizanova, S.* Oblekloto na srednovekovnite balgarski monasi. – *Istoricheski pregled*, LXXI, kn. 5–6, s. 42–53.
- Atanasova 2020: *Atanasova, K.* Oblekloto na balgarskite duhovni litsa prez XII–XIV v. Tipologichni paraleli na Balkanite v svetlinata na zapaznite portreti. – In: *Vladeteli, darzhava i tsarkva na Balkanite prez Srednovekovieto*. Chast 2. Veliko Tarnovo, UI, s.145–161.
- Ball 2009–2010: *Ball, J.* Decoding the Habit of the Byzantine Nun. – *Journal of Modern Hellenism*, 27–28, pp. 25–52.
- BER: Balgarski etimologichen rechnik. T. 1–8. Sofia, Izdatelstvo na BAN, 1971–2017–.
- BMFD 1998: Byzantine Monastic Foundations Documents. Ed. by J. Thomas, A. Constantinidis – Hero. Vol. 1–5. Dumbarton Oaks Studies 35. Washington, Dumbarton Oaks Library.

- Bozhilov, Totomanova, Bilyarski 2010: *Bozhilov, Iv., A.-M. Totomanova, Iv. Bilyarski*. Borilov Sinodik. Izdanie i prevod. Sofia, PAM Publishing.
- Capron 2013: *Capron, L.* 2013. Codex hagiographiques du Louvre sur papyrus. Paris, Presse de l'Université Paris-Sorbonne, pp. 15–31.
- Dujčev 1972: *Dujčev, Iv.* Bdinski Zbornik. Ghent Slavonic Ms 408, a.d. 1360. Fascimile edition. London, Variorum Reprints.
- Gagova 2010: *Gagova, N.* Vladeteli i knigi. Sofia, PAM Publishing.
- Ilieva 2020: *Ilieva, T.* Slovoobrazovatelni sklonnosti pri dumite za obleklo v srednovkovnite slavyanski pismeni tekstove. – In: *Oblekloto i ezikat*. Sbornik s dokladi ot konferentsiyata “Oblekloto v balgarskite zemi v minaloto. Osobenosti na izvorite”, provedena na 24–25.I.2020. Sofia, UI “Sv. Kliment Ohridski”, s. 46–67.
- Ivanova 2008: *Ivanova, K.* Bibliotheca Hagiographica Balcano-Slavica. Sofia, AI “Prof. M. Drinov”.
- Jagić 1874: *Jagić, V.* Opisi i izvodi iz nekoliko južno-slovenskih rukopisa. Sitnja gradja za crkveno pravo. – *Starine*, 6, s. 112–152.
- Janin 1964: *Janin, R.* Le monachisme byzantin au Moyen âge: Commende et typica. Xe –XIVe siècle. – *Revue des études byzantines*, 22, pp. 5–44.
- Kolessov 2017: *Kolessov, V. V.* Conceptology as a form of cognitive linguistics. – *Russkii lingvisticheskii biulleten'*, 1 (9), pp. 48–51.
- Krastev, Yanakieva 2007: *Krastev, A., Ts. Yanakieva.* Arhivski nomokanon. Balgarski rakopis ot XIV v. Fototipno izdanie. Shumen, UI.
- Krusheva 2017: *Krusheva, P.* Monahinyata v Balgarskoto srednovkovie – mezhdu greha i svetostta (X–XIV v.). – *Vremena*, 13, s. 31–40.
- Miklas, Taseva, Yovcheva 2006: *Miklas, H., L. Taseva. M. Yovcheva.* Berlinski sbornik. Kirilo-Methodievski nauchen tsentar, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Sofia, Wien.
- Mikl.1977: *Miklosich, F.* Lexicon Palaeoslovenico-Graeco-Latinum. Emendatum auctum. Reprint. Wien, 1862–1865. Neudruck der Ausgabe. Wien.
- Naydenova 2018: *Naydenova, D.* Hranata i hraneneto v srednovkovnite slavyanski penitentsialni tekstove. – *Balgarska etnologiya*, 4, s. 400–420.
- Petrova-Taneva 2003: *Petrova-Taneva, M.* Bdinskiyat sbornik: izsledvane na edna srednovkovna balgarska kniga (istoriya, tipologiya i sastav). Avtoregerat za prisazhdane na obrazovatelната i nauchната stepen “doctor”. Budapechta, CEU.
- Petrova-Taneva 2013: *Petrova-Taneva, M.* Neizvesten iztochnik na Izbornika ot 1076 g.: edna neizvestna slavyanska versiya na Zhitieto na sv. Teodora Aleksandriyska. – *Starobalgarska literatura*, 47, s. 11–45.

- Scharpé, Vynke, Voordeckers 1973: *Scharpé, J. L., F. Vynke, E. Voordeckers. Bdinski Zbornik. An Old-Slavonic Menologium of Women Saints, AD 1360. Bruges, De Tempel.*
- Srezn: *Sreznovskii, I. I. Materialy dlia slovaria drevnerusskogo iazyka. Sankt-Peterburg. T. 1. 1893; T. 2. 1902; T. 3. 1912.*
- StbR 1999, 2009: *Starobalgarski rechnik. T. 1. 1999; T. 2. 2009. Sofia, Valentin Trayanov.*
- Stefova 1996: *Stefova, L. Sochivo, varenie, varivo. – Balgarski ezik, XLVI (1996), 1, s. 51–58.*
- Stern 2016: *Stern, D. Slavonic Double Translations of Byzantine Hagiographic Texts: the Life of St. Eupraxia. – Cyrillomethodianum. Studies on the History of Greek-Slavic Relations, Vol. XXI, pp. 21–52.*
- Tikhonravov 1863: *Tikhonravov, N. S. Pamiatniki otrechennoi russkoi literatury. Vol. 1–2. SPb, Tipografiia tovarishchestva.*
- Todorova 2019: *Todorova, E. Svettsi lechiteli v agiografskata traditsiya na pravoslavniya svyat. Avtoreferat na disertatsiya za prisazhdane na obrazovatelnata i naucnata stepen ‘doctor’. SU.*
- Tovar 2002: *Tovar, S. T. El hábito monástico en Egipto y su simbología. – Revista de Ciencias de las Religiones, vol. 7, pp. 163–174.*
- Vostokov 1858: *Vostokov, A. Kh. Slovar' tserkovnoslavianskogo iazyka. T. 1. SPb, Tipografiia Imperatorskoi akademii nauk.*
- Wolski 2018: *Wolski, J. M. Kultura monastyczna w późnośredniowiecznej Bułgarii. Byzantina Lodziensia. 30. Łódz: Uniwersytetu Łódzkiego.*

✉ *Prof. Mariyana Tsibranska-Kostova, DSc*
Department of History of Bulgarian Language
Institute for Bulgarian Language, Bulgarian Academy of Sciences
52 Shipchenski prohod, Bl. 17, 1113 Sofia, Bulgaria